

մահմետական ըլլան քան կաթողիկէ:

5. Նոյնը կ'ընեն Յոյները լատիններու դէմ. Սանտորինոյի մէջ երկու եկեղեցի բռնադրուած են:

6. Այս երկու ոչ կաթողիկէ աղբերու համար ի դերեւ ելած են միսիոնարներու առաքելական եւ իր պաշտպանողական ջանքերը:

2. — Կղեմէս ԺԱ. Ֆէրիոլի տուած իր պատասխանին մէջ երբեք ակնարկութիւն չընեն Տէր Կոմիտասի մարմնոյն տեղափոխութեան մասին, մինչդեռ զոհունակութիւն կը յայտնէր անոր՝ հալածեալ կաթողիկէներու մատուցած պաշտպանութեան համար, որով Քրիստոնեայ անունը կրնայ Տաճկաստանին մէջ պահուիլ: Տէր Կոմիտասի գովեստն ընելէ վերջ՝ կը յանձնարարէ խուզարկել եւ հաւաքել անոր կենսագրութեան ծառայող յիշատակադրերը. «Կը բաղձամք, կ'ըսէ, որ իրօք հաւատքի համար սպանուած այն աննկուն քահանայի կեանքը եւ գործերը քու աջակցութեամբ ուսումնասիրուին խնամով, եւ վաւերական յիշատակներով հաստատուին. վասն զի եկեղեցւոյ ժամանակագրութեան ոչ թեքեւ փայլ պիտի աւելցնեն անոնք: Եւ այդ երկիրը բնակող Հայ կաթողիկէներուն մասին քու տուած կարեւոր տեղեկութիւններդ հաւոյնով կարդացինք. որոնցմէ տեղնիտեղով իմացանք նաեւ այն ամէն նեղութիւնները, գորս Յոյները կը ստեղծեն շարունակ Լատիններու» (Summ. 89. p. 4):

Սրբազան Քահանայապետին այս պատասխանէն յայտնի կ'երեւի՝ որ Ֆէրիոլ ամէն լուր կը հաղորդէր իրեն. ինչո՞ւ համար ուրեմն ծածկած պիտի ըլլար Տէր Կոմիտասի մարմնոյն փոխադրութիւնը, որ Ֆէրիոլի կարեւորագոյն գործերէն մէկը եղած պիտի ըլլար: Եւ դիտելու է՝ որ Կղեմէս ԺԱ. կը պատասխանէ 1708 թիւոր. 18ի թուականաւ, երբ արդէն այդ փոխադրութեան լուրը տարածուած ըլլալու էր:

3. P. Riodel ինքն ալ, Առաք. Ատեանի առջեւ իր պաշտօնական յայտարարութեան մէջ կը վկայէ՝ որ «Toute la correspondance

connue de Fériel ne fait aucune mention de ce transport secret du corps du Martyre» (Առաք. Դատ. Թ. 187):

4. Յիսուսեան Հայրեր, որ Պոլիս կը զտնուէին այդ ատեն եւ տեղեկութիւն կու տան այդ նահատակութեան մասին, չեն յիշեր երբեք մարտիրոս քահանայի մարմնոյն տեղափոխուած ըլլալը, մինչդեռ իրենց կը վերագրուի այդ գործը Ֆէրիոլի միջոցաւ, եւ կ'ըսուի՝ Թէ Լիոնի իրենց եկեղեցւոյն մէջ թաղուած ըլլայ: Արդ անոնք կը զրեն պարզապէս. «Il est enterré au cimetière de la Porte d'Andrinople, où il est honoré de tous les Arméniens, sans en exempter les hérétiques, qui ont été les auteurs de son martyre. Quelle inconséquence! (Summ. 66. p. 46):

5. Ճէվահիրճի տիրացու, որ ժամանակից է, կը պատմէ Երանելոյն թաղումը, եւ չըսեր բնաւ թէ մարմինը տեղափոխուած է. «Եւ մինչ քաղէին Հայք, երգէին Յոյնք. գոր եղին պատուով ի գերեզմանս Հայոց՝ որ կոչի Պալլիլը. յորմէ բազում նշանք եւ հրաշք լինին յայտնապէս ի տապանէ սրբոյն» (Summ. 89. p. 5-6): Պարագան էր յիշելու մարմնոյն այլուր փոխադրութիւնը՝ եթէ սա տեղի ունեցած ըլլար:

6. Ժորժ Բոլիգալա, Յոյն կաթողիկէ բժիշկ մը, ժամանակակից եւ ակնհայտ վկայ նահատակութեան, Հռոմ դացած ըլլալով, հոն 1710ին կաղմուած Processus Ordinarius կոչուած Ատեանի առջեւ յայտարարութիւններ կ'ընէ նոյն թաղումի մասին՝ այսպէս. «Դիակը յիշեալ Ծառային Աստուծոյ խնդրեց Մեծ Եպարքոսէն իր աղջիկը, եւ նա շնորհեց. այսպէս նոյն այդ աղջիկը տեղափոխեց (նահատակութեան վայրէն, Սուլթան Պայագլիտի հրապարակէն) եւ թաղել տուաւ Կ. Պոլսէն դուրս չուրջ կէս մղոն դուրս տեղ մը, ուր սովորաբար կը թաղուին ամէն Հայերը, եւ կ'անուանուի Պալլիլլի Աստուածամայր» (Summ. Add. 8. p. 18):

Ահա հոս ալ մարմնոյն Ֆրանսա փոխադրուելու ակնարկ չկայ. ապա թէ ոչ անձանոթ մնալու չէր պոլսեցի Յոյնին:

(շար.)

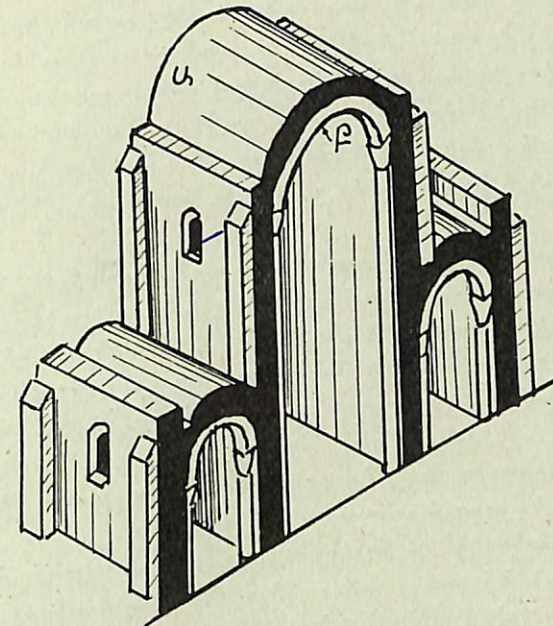
ՅՈՎՀ. ԱՐՔԵՊՍ. ՆԱԶԼԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐԸ

ԳՈԹԱԿԱՆ ՈՃԻՆ ՄԷՉ

(Շար. տե'ս «Բագմավէպ» 1940, էջ 18-21)

Արեւմտեան պաղիլիքի նորահաստատ այս քարաշէն տանիքը կը ծածկէր կեդրոնական ատեանը (nef) իր ամբողջ երկայնքին վրայ, կէս գլանի մը նման: Կեդրոնական ատեանին երկու կողմերուն ինկած, կողմնակի ատեաններն ալ ծածկուած էին, իրենց կարգին, կորնիքարդ, փոքր ու քարաշէն տանիքներով իրենց ամբողջ երկայնքին վրայ (պատ. 1):

Պատ. 1. — Ռուման ոմի շինուածքի մը տիպարը
Ա. — Կիսաբոլորակ կամար
Բ. — Կրկնակ կամար

Ի սկզբան՝ այս դանաղան կամարները կը հիմնուէին գաղափերական որմերու վրայ, որոնք կեդրոնական ատեանը կը բաժնէին կողմնակի փոքր ատեաններէն: Աւելի վերջը՝ սկսան բացուածքներ շինել այս որմերուն մէջ, ատեաններուն եւ կողմնակի ատեաններուն միջեւ յարաբերութիւն մը հաստակելու համար: Ժամանակի ընթացքին՝ այս բացուածքները այնքան բազմատեղու համար: Ժամանակի ընթացքին՝ այս բացուածքները այնքան բազմատեղու համար: Ժամանակի ընթացքին՝ այս բացուածքները այնքան բազմատեղու համար:

Այս ձեւի շինուածքը, Ռուման կոչուած ոճին մէկ հիմնական յատկանիշն էր: Այս շինութիւններուն տանիքներու կամարները կոչուեցան կիսաբոլոր (voûte en herceau):

Նման շինութիւն մը իրաւործերու համար ոչ մէկ դժուարութիւն կայ: Նման շինութիւն մը իրաւործերու համար ոչ մէկ դժուարութիւն կայ: Նման շինութիւն մը իրաւործերու համար ոչ մէկ դժուարութիւն կայ:

պիտի շինել կամարը, որ բազմաթիւ աղեղներու յաջորդութեամբ կազմուած է: Ուսողական բացատրութեամբ մը՝ պիտի ըսէի. — կամարը աղեղին ամբողջականն (intégral) է:

Սակայն, այս ձեւով շինուած ոճը ծանր էր ու զանգուածային, իր կառուցածքին պահանջներն պատճառով: Հակառակ որ որմերուն մէկ մասը սիւնաշարքերով կը փոխարինէին, դարձեալ որմերը (maçonnerie) աւելի շատ զանգուած (volume) կը ներկայացնէին եւ աւելի շատ տեղ կը բռնէին, քան բացուածքներու պարագայ զանգուածները. եւ ասոր համար շինուածքը ճնշող կ'ըլլար:

Ո՛ր եւ է Ռոման շինուածք մը ձեղի պիտի տայ ծանր ճնշումի մը տպաւորութիւնը, եւ ակամայ երեւակայութեան առջեւ պիտի բերէ ոճին ժամանակակից՝ ծանրադէն ու հսկայ ասպետներու շարանը, նո՛յնքան կոշտ ու ծանր, ինչպէս իրենց ոճը:

Արդ, առնենք երկու կիսաքաղաք կամարներ (voûte en berceau) եւ խաչաձեւեր զանոնք. առաջ եկած կամարի հատուածը, որ կը կոչեն «voûte d'arrêt», թէեւ գծադրութեամբ քիչ մը աւելի խրթին է եւ զայն իրականացնելու համար այժմ՝ միջոցի երկրաչափութեան (géométrie dans l'espace) տուեալներուն պէտք ունինք, այսուհանդերձ՝ պիտի նկատենք որ խաչաձեւ կամարը (voûte d'arrêt) կը ներկայացնէ շատ աւելի թեթեւ շինուածք մը: Այս ձեւ կամարով ծածկուած շէնք մը կ'ըլլայ աւելի լուսաւոր եւ օդասուն, երկնասլաց եւ անհամեմատօրէն աւելի նուրբ:

Բնական է, ժամանակի ընթացքին, երբ արեւմուտքի մէջ նոր ձեւաւորող միջնադարեան քաղաքակրթութիւնը իր ճաշակը կը նրբացնէր, Ռոման շինուածաձեւը ծանր գտնելու աստիճան, խաչաձեւ կամարին ներկայացուցած առաւելութիւնները աննկատ չանցան ճարտարապետներու աչքէն:

Այս շինուածաձեւին որդեգրումը արտաբերեց Գոթական կոչուած ոճը:

Հոս՝ հա՛րկ է ճշդում մը ընել ճարտարապետական բացատրութեան մը մասին, որ ընդհանրապէս սխալ կը գործածուի հասարակութեան մէջ եւ սխալ նշանակութիւն մը կը տրուի անոր:

Ինչ որ հասարակօրէն կը կոչեն «օժիվ» (ogive) սրակամարի մը համար, մենք պիտի գործածենք զայն, անուանելու համար կամարի այն ամբողջութիւնը, որ կը կազմէ խաչաձեւ կամար մը, իր վեց աղեղներով. (պատ. 2):

Ուրեմն, ճարտարապետօրէն «Օժիվ»ը բազմաթիւ աղեղներու համադրութիւնն է: Հետագային մեր բացատրութիւններու ընթացքին՝ այսպիսի շինուածքի մը պիտի տանք «աղեղախորձ» (ogive) անունը⁽¹⁾. որ մեր երեւակայութեան մէջ պիտի մարմնաւորէ ոչ թէ պարզ սրածայր կամար մը, այլ խաչաձեւուած կամարներու (voûte d'arrêt) ներկայացուցած պատկերը:

Աղեղախորձին չորս գլխաւոր աղեղները կրնան ըլլալ ամբողջական կի-

(1) ճարտարապետական եւ արուեստական անուանակոչութիւններու տեսակէտէն՝ Հայկական կառուցուածքի բառաթերքը կը մնայ աղքատ. թէեւ հարուստ բաղադրեալ բառեր կազմելու կարելիութեամբ: Հոս կը դնեմ հայերէն բառեր, որոնք օտար բառին բառական թարգմանութիւնը ըլլալէ աւելի, կը ջանան այդ բառերուն տուած դադափարը արտայայտել: Տեսայ ծանօթ հեղինակներ, որոնք ունեն «մաւ» թարգմանած էին բառ առ բառ: Մենք հայերս ծովային ժողովուրդ մը չենք, մեր շինութիւնները նաւերու բաղադատելու համար. ունինք «ատեան» բառը, գործածենք զայն: Աղեղախորձը, ըստ իս, կու տայ «օժիվ»ին բուն պատկերը: Թող ինձմէ աւելի հայերէն գիտցողները, այս բառերը նուիրագործեն, եւ կամ մէկզի ձգելով, հնարեն աւելի արժեքաւորները:

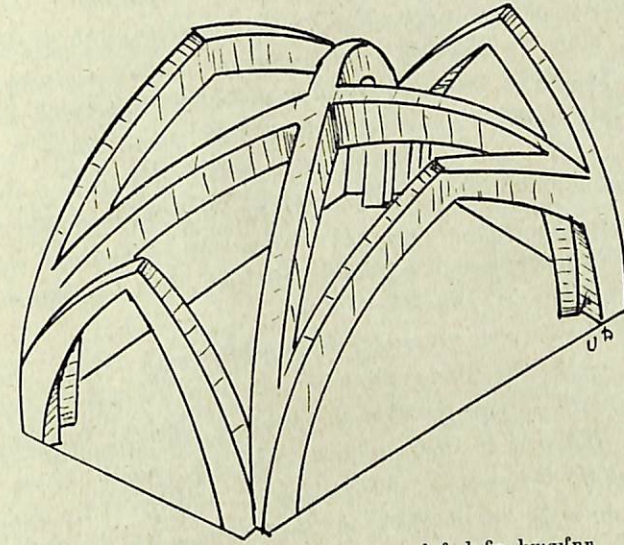
սարդոքակ (plein cintre), եւ կամ՝ ինչպէս որ է յաճախ Գոթական ոճին մէջ՝ սրակամար: Բնական է թէ սրակտուց աղեղէ կազմուած կամարներու խաչաձեւումէն ստացուած աղեղախորձը կ'ըլլայ ա՛լ աւելի բարձրահայեաց եւ չի տար ճնշուածի տպաւորութիւնը, տրամադձային երկու աղեղներուն:

Ահա՛ համառօտակի, Ռոման եւ Գոթական ոճերուն գլխաւոր յատկանիշերը, կամարներու ձեւաւորումին մէջ:

Մօտէն քննելով այս կամարներուն կազմութիւնը, պիտի տեսնենք անոնց ձեւաւորումին մանրամասնութիւնները: Այս մանրամասնութիւնները երեւան պիտի բերեն զարմանալի ըմբռնում մը եւ ձեւաւորում մը կշռական օրէնքներու, որոնք չեն համապատասխաներ շինութեան կանոններուն:

Մի՛ գուցէ, այդ մանրամասնութիւններն իսկ կազմեն այն «փաստաթուղթեր» որոնք կը փնտռուին ի նպաստ Հայկական կամարին:

Այժմ, քիչ մը աւելի յառաջանալով կը մտնենք դադափներուն մէջ շինութեան արուեստին, որ կը կոչուի՝ ճարտարապետութիւն: Բնական է, ընդհանրապէս, որ կը վարժած արուեստական (technique) բացաթերցողներէն անոնք, որոնք չեն վարժած արուեստական (technique) բացա-

Պատ. 2. — Աղեղախորձին (ogive) կմախքը կազմող աղեղները Գոթական ոճին մէջ

տրութիւններու, պիտի խրտչին թերեւս ու փնտռեն հին ծեծուած ուղիները: Անոնցմէ կը խնդրենք քիչ մը համբերութիւն, որովհետեւ այս տողերով կը ջանանք բանալ քննութեան նոր ուղի մը ի նպաստ Հայ Արուեստին:

Երբ քննենք Ռոման ոճով եկեղեցիները, զարմանալի կերպով պիտի նկատենք անոնցմէ ոմանց մէջ, կարգ մը աղեղներու գոյութիւնը: Այս աղեղները մէջ ընդ մէջ կու գան «կրկնեղ» տանիքի կամարը:

Այս կրկնակ աղեղները (arc doubleau) այն տպաւորութիւնը կը ձգեն, որպէս թէ ունենային կաղձական կարեւոր պաշտօն մը:

Գոթական շինութիւններուն մէջ ալ պիտի տեսնենք, առանց բացառութեան, աղեղախորձին տրամագծային աղեղներուն տրուած անհամեմատ կարեւորութիւն մը. մանաւանդ զանոնք յատկանշելու մարմաջ մը: Այս կերպով է որ ծնունդ առած են Գոթական նշանաւոր «ջիլեր»ը (nervures):

Աղեղախուրձին այս ջիլերը, չինուածքին մէջ երբեմն կը ստանան այնպիսի կարեւորութիւն մը, որ ուղղակի դարձանք կը պատճառեն:

Վերը յիշած հեղինակներէս Վիօլէ-լը-Տիւք եւ Օկիւսթ Շուալի, իրենց բոլոր հմտութեամբը ջանացած են բացատրել այս կրկնակ կամարներուն եւ ջիլերուն դոյութեան պատճառները:

Տրուած բացատրութիւնները, որոնք դասական տեսութիւններու կարգն անցած էին, կը ներշնչուին չինութեան կազմական կանոններէն: Այսպէս, Ռոման կրկնակ աղեղը ուրիշ դեր չ'ունենար, եթէ ոչ՝ տալ ատեանի կամարին աւելի մեծ տոկոսնութիւն մը: Այս աղեղներով, կ'ըսէ Օկիւսթ Շուալի, կիսակամարը մէջ ընդ մէջ գտնուողութեամբ կ'ըլլայ: Գալով Գոթական աղեղախուրձին, անիկա, ըստ դասական բացատրութեան, կը կազմէ չինուածքին կմախքին իսկ:

Եթէ նկատի առնենք Միջին դարու երկրաչափական եւ կշռական դիտութիւններու զարգացման աստիճանը, որ կը մնար տակաւին շատ տարրական, մանաւանդ երբ «միջոցի երկրաչափութիւն»ը (géométrie dans l'espace) դեռ գրեթէ անծանօթ էր, ճարտարապետները հնարաւորութիւն չունէին, առանց նախաչէն կմախքի, գծելու միջոցին մէջ՝ աղեղախուրձին խրթին գծադրութիւնը: Ուստի, նախ կը շինէին տրամագծային երկու աղեղները, եւ յետոյ անոնց վրայ կը կազմէին խաչաձեւ կամարը (voûte d'arrêt): Այսպէսով ջիլերը կը ձեւաւորէին թէ՛ չինուածքին կմախքը եւ թէ՛ չինութեան պահուէն ալ, կը ծառայէին վեր բռնելու փայտաչէն կաղապարները (cintre): Ասիկէ զատ, միշտ դասական բացատրութեան համեմատ, ջիլերու այս խաչաձեւումը կը կազմէր տեսակ մը «contrement», որ չինուածքը կը վերածէր անձեւափոխելի դանդուածի մը: Ինչպէս այսօր կ'ընենք, օրինակ, կամուրջներու եւ կամ մեծ սրահներու տանիքներուն չինութեան համար:

Եթէ դասական այս բացատրութիւնները իրաւացի կրնան համարուիլ Լոմպարտական դպրոցին ինչ ինչ աղեղախուրձերուն համար — օրինակ՝ Ասթիի Ս. Անասթասը (Asti — Santa Anastasia), չինուած 1091ին, Գօրաի եկեղեցիները 1095ին չինուած, Միլանի Ս. Ամբրոսիոսը, ԺԲ-րդ դարէն, Ատտաի Ռիվօլթան 1100էն, Բաւիայի Ս. Միքայէլը, ԺԲ-րդ դարէն եւայլն⁽²⁾ —, որոնք կը կազմեն Գոթական ոճին առաջին եւ ամէնէն հին աղեղախուրձերը: ԺԱ-րդ դարէն անդին չեն անցնիր ամէնէն հինները: Սակայն, այս կազմական բացատրութիւնը չի յարմարիր աւելի վերջը չինուած աղեղախուրձերուն:

Սապուրէ եւ Ապրահամ այս պարագան նկատի առնելով, խորացուցին իրենց քննութիւնները Ռոման եւ Գոթական բազմաթիւ կառուցումներու վրայ, մանաւանդ որ 1914-18ի պատերազմը անոնցմէ բաւականաթիւ չինուածքներ քանդած ըլլալով, լոյսին ձգած էր անոնց կառուցուածքին ներքին ծալքերը:

Այս ֆննդութիւններէն երեւան եկաւ, որ ըլլա՛յ կրկնակ կամարը քէ աղեղախուրձէն կազմուած ջիլերը, շինուածքին մէջ ոչ մէկ կազմական (structural) դեր կը կատարէին:

(շարունակելի)

Ս. ՃԵՎԱՀԻՐՃԵԱՆ
Ճարտարագէտ

(2) Այս կարգէն են նաեւ Ֆրանսական նախնական դպրոցին չինութիւնները:

Ն Ե Ր Կ Ը

Կը դառնա՞ն, կը դառնա՞ն անիւներն երկաթէ,
Կը բանան ակօսներ, կը ձգեն ծիր կաթին.
Կը հերկեն անդադար. հորիզոնն հեռուն է
Արշալոյս մշտապաւ, գեղեցիկ գալիքին:

Արփագոծ գութաններ, կը պատռեն, կը պատռեն
Հողի սիրտն հեշտացունց մէկ կամփի հրամանով.
Կը շարժին բիրաւոր եղջիրներ ոսկեղէն,
Զերդ կայմեր անսահման՝ փերփերած դէպի ծով:

Միակամ, միաշար, հայրենի ողջ աշխարհ
Կը ծըփայ, կը լեցուի ցնծութեան երագով.
Կանգնած են պերճագոյ ցորեններն հըրածայր
Աչքերու մէջ հեռուն, անխորտակ հաւատով:

Կը գոչեն, կը գոչեն դաշտէ դաշտ, գիւղէ գիւղ.
Խնդուրեամբ պատարուն, խոնջէնքին յաղթական.
Փըշրելով գրկանքի շղթաներն աներկիւղ
Կը փայլեն դէպի մեծ ոսկեղէն ապագան:

Կը փայլեն, կը փայլեն միշտ նորեկ սահմաններ,
Քամակն է ջրապինդ՝ ֆրոնաքոր գոմէշին.
Հարիւր չէ, հազար չէ, բիրաւոր գութաններ
Կը ցածնան ու կ'ելլեն գորութեամբ միասին:

Կը բուրէ ջերմութիւն, արեգակ կը բուրէ
Ակօսի բուրվառէն տաճարներն երկնքի.
Կը փըշրի հողը պինդ, կարծես սեւ փըրփուր է
Ժայռեղէն կամփի դէմ բախելով կատաղի:

Արտն է ծով բըխարոյր հողածուփ ալիքով,
Սանդըրուած կամ վարսեր, անլուսին գիշերուան.
Արտոյտներ կը լողան, գոհարէ աչքերով.
Կը խայտայ մանակալն հօտաղին երգերով:

Կը բընդա՛յ, կը բընդա՛յ մեր երկիրն հայրենի
Արքընցած դարաւոր իր փունէն մահաբեր.
Գարուններ կը բացուին, բերկրութիւն կը լեցուի
Հիւղին մէջ աղփաթիկ, սըրտին մէջ կարեւոր:

Բանակներ են արդեօք յաղթական գընացով,
Թէ շարքեր կամաւոր կառուցման մեծագոր.
Կը հերկեն, կը հերկեն անխորտակ հաւատով
Կը փայլեն, կը փայլեն սահմաններ նորանոր:

Հ. Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

20 Սեպտեմբեր 1938
Ս. Զենոն

